

The European social and economic model in a time of crisis, in the opinion of the Commission of Bishops' Conferences (Episcopates) of the European Community (COMECE)

Abstract

The aim of this article, is to present the position of European churches, which are represented in the Commission of Bishops' Conferences of the European Community (COMECE), regarding the issue of social and economic model of the European Union in the time of crisis.

Article focuses on the reflection of the Commission on social and economic model which was adopted in the EU. The main sources for the purpose of this article, were first and foremost the official documents of COMECE, dedicated to this subject, in the peak of the economic crisis in Europe (2008–2012).

The main thesis of the following considerations is that, the economic dimension of European integration and socio-economic model of free market economy, which was adopted in the EU, in its current form, in times of crisis, has become the subject of strong criticism by the COMECE.

Key words: *Christian churches, COMECE, crisis, economy, European Union*

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie i przeanalizowanie stanowiska, jakie wobec modelu społeczno-gospodarczego realizowanego przez UE, w dobie kryzysu ekonomicznego w przestrzeni europejskiej, zajęli biskupi reprezentujący europejskie Kościoły w Komisji Konferencji Biskupów (Episkopatów) Wspólnoty Europejskiej (COMECE).

Rozważania poniższe koncentrują się przede wszystkim na refleksjach komisji na temat materialnych i etycznych przyczyn kryzysu. Podjęte zostały także wątki dotyczące działań naprawczych, kwestii pomocy najbardziej poszkodowanym przez kryzys obywatelom UE, a wreszcie – szerzej – przyjętego w Unii modelu społeczno-gospodarczego.

Analiza przeprowadzona została w oparciu o poglądy, które zaprezentowane zostały w oficjalnych dokumentach COMECE poświęconych tematyce kryzysu ekonomicznego z okresu jego szczytowego poziomu w Europie, tj. z lat 2008–2012. Główną zaś tezą poniższych rozważań jest twierdzenie, iż wymiar gospodarczy integracji europejskiej i przyjęty oraz – dość bezkrytycznie – realizowany w UE model społeczno-ekonomiczny w jego obecnym kształcie, w dobie kryzysu, stał się przedmiotem zdecydowanej krytyki COMECE.

Słowa kluczowe: *COMECE, ekonomia, Kościoły chrześcijańskie, kryzys, Unia Europejska*

Aleksandra Kuształ

Europejski model społeczno-ekonomiczny w dobie kryzysu, w opinii Komisji Konferencji Biskupów (Episkopatów) Wspólnoty Europejskiej (COMECE)

Wstęp

Procesy integracyjne w Europie, tak u ich początków, jak i obecnie, pozostawały i pozostają silnie nakierowane na realizację określonych celów ekonomicznych. Jest to zresztą fakt niepodlegający dyskusji, zważywszy, iż sfera ekonomiczna pozostaje bardzo istotną osią funkcjonowania dzisiejszych społeczeństw i zachodzenia procesów integracyjnych. Bez postępów integracji w tej przestrzeni, przemiany o charakterze integracyjnym na innych płaszczyznach życia społecznego miałyby charakter życzeniowy i ułomny. Nie zmienia to jednak faktu, iż wszelkie procesy integracyjne, zwłaszcza tak głębokie, jak proces integracji europejskiej na swym obecnym etapie, mają charakter wielowymiarowy i wieloaspektowy. Stąd istotne jest, zdaniem autorki, by zakres badań nad procesami integracji europejskiej objął także jej kulturowe, aksjologiczne i normatywne aspekty, związane m.in. z identyfikacją wyznaniową z Kościołem rzymskokatolickim znacznej grupy obywateli Unii Europejskiej (Special Eurobarometer 393 2012: s. 233)¹.

Podobnie jak faktem jest bezdyskusyjne i silne powiązanie doświadczeń integracji europejskiej ze sferą ekonomiczną, tak i nie budzi wątpliwości związek źródeł idei integracji europejskiej z nurtami europejskiej myśli chrześcijańskiej i chrześcijańskiej nauki społecznej. Następstwem tej konstatacji jest przekonanie, iż warto skierować

¹ W przywołanym badaniu, zleconym przez Dyрекję Generalną Komisji Europejskiej ds. Sprawiedliwości, na potrzeby raportu: *Discrimination in the EU in 2012*, na pytanie dotyczące identyfikacji wyznaniowej, brzmiące: Do you consider yourself to be...? (Czy uważasz siebie za ...?), odpowiedzi: Catholic (katolika) udzieliło 48% pytanym, w skali 27 państw członkowskich UE.

uwagę na problem badawczy, jakim jest stosunek Kościoła rzymskokatolickiego w Europie, wyrażony w dokumentach Komisji Episkopatów Wspólnoty Europejskiej (franc. *Commission des Évêques de la Communauté Européenne* – COMECE), do jednego z najbardziej aktualnych zagadnień procesu integracji europejskiej, to jest – kryzysu ekonomiczno-walutowego w państwach Unii Europejskiej.

Kryzys ekonomiczny i finansowy, który rozpoczął się w pierwszej dekadzie XXI wieku w Stanach Zjednoczonych, i który w krótkim czasie dotarł do Europy, głęboko wstrząsnął procesem integracji europejskiej w jej najbardziej zaawansowanych i uznawanych za będące podstawą integracyjnego sukcesu wymiarach: gospodarczym, finansowym i walutowym. Fakt ten postawił pod znakiem zapytania nie tylko przyszłość wspólnego europejskiego rynku i unii walutowej, ale wręcz całego projektu integracyjnego, realizowanego obecnie w ramach Unii Europejskiej. Wśród licznych analiz i komentarzy dotyczących tego niepokojącego faktu istotne miejsce zajęły spostrzeżenia i konkluzje poświęcone owej problematyce, zaprezentowane na forum COMECE, skupiającej przedstawicieli episkopatów Kościołów rzymskokatolickich z państw członkowskich Unii Europejskiej.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie i przeanalizowanie stanowiska, jakie wobec modelu społeczno-gospodarczego realizowanego przez UE, w dobie kryzysu ekonomicznego w przestrzeni europejskiej, zajęli biskupi reprezentujący w COMECE swe macierzyste Kościoły. Dla osiągnięcia tak zdefiniowanego celu konieczne jest uzyskanie odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

- Jaki jest stosunek Kościoła rzymskokatolickiego do procesu integracji europejskiej w jego obecnym kształcie i jakie zagadnienia związane ze współczesnym procesem integracyjnym są szczególnie interesujące z punktu widzenia Kościoła?
- Jaki jest status Kościołów i problematyki wyznaniowej w świetle przepisów prawnych obowiązujących w Unii Europejskiej i na jakich podstawach prawnych i zasadach praktycznych opiera się dialog Kościoła z instytucjami europejskimi oraz w jakich formach jest on realizowany?
- Co charakteryzuje Komisję Episkopatów Wspólnoty Europejskiej w jej zaangażowaniu w proces integracji europejskiej, w kontekście jej struktury, zadań, zaangażowania w dialog z instytucjami europejskimi?
- W jaki sposób COMECE postrzega źródła, przyczyny i główne negatywne skutki kryzysu ekonomicznego w UE oraz jakie grupy społeczne uważa za najbardziej zagrożone jego skutkami?

- Jak COMECE ocenia dotychczasową postawę UE wobec kryzysu oraz środki zaradcze proponowane przez jej instytucje i jakie działania antykryzysowe sama Komisja Episkopatów uważa za konieczne?
- Jaki – zdaniem COMECE – wpływ na przyszłość procesu integracyjnego i ewentualny wzrost eurosceptycyzmu może mieć niepodjęcie skutecznego przeciwdziałania skutkom kryzysu przez instytucje Unii Europejskiej?

W świetle powyższych pytań badawczych, główną tezą artykułu jest twierdzenie, iż wymiar gospodarczy integracji europejskiej i przyjęty w UE model społeczno-ekonomiczny w jego obecnym kształcie stały się przedmiotem zdecydowanej krytyki ze strony COMECE. Charakter tejże krytyki można nawet określić jako wyraz eurosceptycyzmu, choć jednocześnie owe krytyczne uwagi niepozbawione są cennych i konstruktywnych wskazówek.

Przyjęta metodologia, jako że przedmiot zamierzonego postępowania badawczego jest skonkretyzowany, oparta jest na zastosowaniu modelu analityczno-empirycznego. Celem badań prowadzonych według tego wzorca jest przedstawienie „dającej się zwerifikować wiedzy możliwie prawdziwej. A więc takiej (...), która nie tylko pozwala i pomaga nam opisać, ale przede wszystkim stwarza szansę, aby wyjaśnić, przewidzieć i w konsekwencji poprawnie zrozumieć interesujące nas zjawisko” (Krauz-Mozer 2005: s. 43). Efektem postępowania badawczego, prowadzonego w oparciu o model analityczno-empiryczny, jest uzyskanie „zasobu ustaleń przewyższających wartością poznawczą potoczne opinie i poglądy, dostarczających rzetelnych, wiarygodnych i sprawdzonych informacji o tym, jak rzeczy mają się naprawdę, oraz umożliwiających przewidywania co do zaistnienia określonych przyszłych stanów społecznych” (Krauz-Mozer 2005: s. 43).

Wśród metod badawczych wykorzystanych w postępowaniu analitycznym dominującą rolę odegrały metody jakościowe prowadzące ku temu, by efekt postępowania badawczego miał zarówno charakter opisowy, jak i eksplanacyjny. Wśród metod tych wymienić należy: elementy analizy historycznej, analizę instytucjonalną i strukturalną, a wreszcie obserwację zapośredniczoną poprzez analizę oryginalnych dokumentów COMECE oraz wybranych tekstów, głównie z zakresu krajowego piśmiennictwa naukowego, dotyczącego podjętej tematyki.

Przedstawiony w niniejszym artykule wywód rozpoczyna krótkie przybliżenie stosunku Kościoła rzymskokatolickiego do fenomenu integracji europejskiej po drugiej wojnie światowej. Następnie omówiono aktualne zasady dialogu, jaki UE zobowiązana jest prowadzić z Kościołami i związkami wyznaniowymi oraz wskazano rolę,

jaką COMECE w owym dialogu podejmuje i odgrywa. Rozważania zamyka ukazanie stanowiska Komisji Episkopatów Wspólnoty Europejskiej wobec kryzysu ekonomicznego, który dotknął państwa członkowskie UE, w kontekście przyjętego w ramach Unii modelu społeczno-ekonomicznego.

Kościół rzymskokatolicki wobec integracji europejskiej

Kościół rzymskokatolicki na Starym Kontynencie uważnie obserwował tendencje integracyjne po drugiej wojnie światowej i wspierał – także przy pomocy swego aparatu dyplomatycznego – realizację wizji zjednoczonej Europy (Centrum Informacji Europejskiej 2000: s. 15). Idee pokoju, wolności, sprawiedliwości, także tej społecznej, solidarności, subsydiarności, poszanowania praw i godności osoby ludzkiej, będące fundamentalnymi zagadnieniami chrześcijańskiej nauki społecznej, były niewątpliwą inspiracją do działań wielu z architektów Wspólnot Europejskich i zjednoczonej Europy (Gierycz 2008). Trzej najczęściej przywoływani, polityczni „ojcowie założyciele” Wspólnot Europejskich: Alcide de Gasperi, Konrad Adenauer i Robert Schuman, byli czołowymi postaciami europejskiej chadecji, zaś określona przynależność religijna i wyznaniowa wywierała znaczący wpływ na ich polityczną drogę. Nie ukrywali oni swego przywiązania do katolicyzmu i chrześcijańskich wartości w życiu społecznym i politycznym. Często podkreślali także ich wagę i znaczenie dla tak pełnego wyzwania – także natury moralnej i związanej z tożsamością kontynentu – przedsięwzięcia, jakim było powołanie do życia Wspólnot Europejskich (Centrum Informacji Europejskiej 2000: s. 15).

Również papież Pius XII podkreślał w swych wystąpieniach powojennych potrzebę silniejszej międzynarodowej współpracy i tworzenia ponadnarodowych instytucji, wspierających państwa Europy w wychodzeniu z wojennego upadku – tak w sensie materialnym, społecznym, jak i moralnym. Także kolejni papieże przełomu XX i XXI w.: Jan XXIII, Paweł VI, Jan Paweł II, wielokrotnie i pozytywnie – choć nie bezkrytycznie – odnosili się w swym nauczaniu do procesu integracji europejskiej (Czaja 2001: s. 81–101).

Obecnie dwa jej obszary budzą szczególne zainteresowanie i troskę Kościoła rzymskokatolickiego. Po pierwsze, są to etyczne i moralne konsekwencje aktów prawa wspólnotowego dla europejskich katolików, a po drugie – problem określenia aksjologiczno-kulturowych źródeł integracji (Rynkowski 2004: s. 117–132; Wróbel

2004a: s. 95–116). Podejście takie opierało się i opiera na przekonaniu, powszechnym zwłaszcza wśród europejskich hierarchów Kościoła rzymskokatolickiego, że faktyczne zjednoczenie Europy nie może dokonać się jedynie na drodze osiągnięcia jedności ekonomicznej czy politycznej. Równie istotna dla trwałości zjednoczenia kontynentu jest bowiem świadomość wspólnoty wartości i wspólnoty kulturowej, będących fundamentem europejskiej tożsamości. Trudno zaś – w opinii Kościoła rzymskokatolickiego – polemizować ze stwierdzeniem, że ta właśnie aksjologiczna i kulturowa jedność Europy wyrosła przede wszystkim na gruncie chrześcijaństwa (Centrum Informacji Europejskiej 2000: s. 15). Jednocześnie, niemal od samego początku instytucjonalizacji procesu integracji europejskiej, istotną dla Kościoła kwestią była sprawa jego statusu w prawie europejskim (Wróbel 2004b: s. 75–94).

Powyższe kwestie zainspirowały dążenie Kościoła rzymskokatolickiego do nawiązania i podtrzymywania dialogu z instytucjami europejskimi, podejmowanego energicznie od początku pierwszych powojennych starań integracyjnych, a obecnie uregulowanego – ze strony UE – traktatowo.

Dialog Unii Europejskiej z przedstawicielstwami Kościołów i związków wyznaniowych

Ze strony instytucji europejskich idea podjęcia współpracy z Kościołami i związkami wyznaniowymi przez Wspólnoty Europejskie, a później także przez Unię Europejską, wiąże się z datowaną na lata 80. XX wieku inicjatywą Jacques'a Delorsa, przewodniczącego Komisji Europejskiej w okresie od stycznia 1985 do grudnia 1994. Uznał on za konieczne, na drodze do pełnej politycznej integracji państw europejskich, trwałe nawiązanie kontaktów z przedstawicielami organizacji działających w dziedzinie nauki, kultury i religii, w celu wymiany poglądów na temat znaczenia i skutków integracji europejskiej, ale także włączenia ich w europejski proces polityczny i decyzyjny. Dlatego też zdecydowano, że Komisja Europejska powinna realizować regularny dialog z religiami, Kościołami i wspólnotami światopoglądowymi o profilu humanistycznym (świeckim) (*Dialogue under Article 17*, WWW)².

Dialog ten ustanowiony i realizowany był początkowo w ramach powołanej przez Delorsa w 1989 roku komórki analitycznej (ang. *Forward Studies Unit*), która pełnić

² Obecnie Komisja Europejska nie jest jedyną spośród instytucji UE, która uczestniczy w omawianym dialogu. Także Parlament Europejski ma w nim swój aktywny udział (Kusztal 2011: s. 197–209).

miała funkcję niewielkiego kilkunastoosobowego *think-thanku*, podlegającego bezpośrednio przewodniczącemu Komisji. To właśnie w tej strukturze utworzono grupę odpowiedzialną za dialog z religiami, Kościołami i związkami światopoglądowymi. W roku 2001 rolę tę przejęła utworzona przez kolejnego przewodniczącego Komisji Europejskiej – Romano Prodiego (przewodniczący KE w latach 1999–2004) – Grupa Doradców Politycznych (ang. *Group of Political Advisors* – GOPA). W jej strukturach wydzielono cztery zespoły specjalizujące się w: zagadnieniach ekonomicznych i społecznych, kwestiach polityczno-instytucjonalnych, stosunkach zagranicznych oraz dialogu z przedstawicielami różnych religii oraz świeckich nurtów światopoglądowych wyrosłych na gruncie humanizmu (*Dialogue under Article 17*, WWW).

Wraz z objęciem przewodnictwa w Komisji Europejskiej przez José Manuela Barroso (przewodniczący KE w latach 2004–2014), ideę istnienia omawianego ciała nie tylko podtrzymano, ale postanowiono je zreformować i usprawnić jego działania. Tak powstało Biuro Europejskich Doradców Politycznych (ang. *Bureau of European Policy Advisers* – BEPA), którego struktura obejmowała zespoły ds. politycznych, ekonomicznych i społecznych. Dialog z Kościołami, stowarzyszeniami i wspólnotami religijnymi oraz organizacjami filozoficznymi i niewyznaniowymi był odrębnym zadaniem, wydzielonym w ramach aktywności BEPA, którym kierował indywidualnie przydzielony wyłącznie do tej sekcji doradca. Obecnie w Komisji Europejskiej, której pięcioletnia kadencja rozpoczęła się 1 listopada 2014 r., kierowanej przez Jean-Claude’a Junckera, za omawiany dialog odpowiedzialny jest jej pierwszy wiceprzewodniczący: Frans Timmermans (*Dialogue with Religions*, WWW).

Traktatową podstawę prawną dialogu UE z Kościołami stanowi art. 17. Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (w wersji skonsolidowanej), w brzmieniu nadanym mu przez Traktat z Lizbony, który wszedł w życie w roku 2009. Jest on wiernym powtórzeniem tzw. Deklaracji kościelnej, tj. Deklaracji nr 11, dołączonej do Traktatu z Amsterdamu. Artykuł w swym pierwotnym brzmieniu wzbogacony został o zobowiązanie do prowadzenia przez UE z Kościołami i organizacjami niewyznaniowymi otwartego, przejrzystego i regularnego dialogu. Artykuł ów stanowi, co następuje: „Unia Europejska respektuje i nie narusza przewidzianego prawem krajowym statusu Kościołów i stowarzyszeń lub wspólnot religijnych w Państwach Członkowskich (...), uznając tożsamość i szczególny wkład tych Kościołów i organizacji. Unia prowadzi z nimi otwarty, przejrzysty i regularny dialog” (TFUE: art. 17.). Co więcej, w czerwcu 2013 roku Komisja Europejska wydała także specjalne wytyczne w sprawie wykonywania artykułu 17. TFUE przez Komisję Europejską, które precyzują

zasady, definiują partnerów i tematy ustanowionego przez traktat dialogu (*Guidelines on the implementation*, WWW).

Partnerami owego dialogu z Unią Europejską są, w grupie Kościołów i związków wyznaniowych, przede wszystkim różnego typu przedstawicielstwa tychże przy UE. Biuro Europejskich Doradców Politycznych podzieliło owe przedstawicielstwa na kilka grup, wyróżniając wśród stałych misji i organizacji przy Unii Europejskiej (ang. *Permanent Missions and Organizations*), w pierwszej kolejności – misje dyplomatyczne (ang. *Diplomatic Missions*). Są to misje dyplomatyczne: Stolicy Apostolskiej, w formie nuncjatury apostolskiej, oraz Zakonu Maltańskiego (*Dialogue with Religions*, WWW).

Drugą grupę partnerów w dialogu z UE stanowią przedstawicielstwa niedyplomatyczne Kościołów i związków wyznaniowych (ang. *Non-diplomatic representations*). Mają one m.in. postać organizacji grupowych skupiających Kościoły krajowe, wyznaniowe organizacje charytatywne lub wyznawców świeckich w obrębie jednej denominacji. Przykłady stanowią np. Komisja Konferencji Biskupów (Episkopatów) Wspólnoty Europejskiej, Katolickie Biuro Informacji i Inicjatyw Europejskich, Europejski Alians Ewangeliczny czy Komitet Przedstawicielstw Kościołów Prawosławnych przy UE³. Warto wymienić w tej grupie także Konferencję Europejskich Rabinów, Muzułmańską Radę dla Współpracy w Europie, Caritas Europa, Eurodiaconię etc. W tej samej grupie (tj. przedstawicielstw niedyplomatycznych Kościołów jednej denominacji) znajdują się też indywidualne przedstawicielstwa Kościołów z państw członkowskich, jak np. Przedstawicielstwo Rumuńskiego Kościoła Prawosławnego przy Instytucjach Europejskich (przedstawicielstwa takie posiadają również Kościoły prawosławne Cypru i Grecji), przedstawicielstwo Luterskiego Kościoła Finlandii czy Kościoła Ewangelickiego Niemiec. Do grupy tej przyporządkowano także przedstawicielstwa Kościołów z państw nieczłonkowskich, jak Przedstawicielstwo Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego przy Instytucjach Europejskich (*Dialogue with Religions*, WWW).

Trzecią grupę partnerów w dialogu z UE stanowią natomiast przedstawicielstwa Kościołów o charakterze ekumenicznym, jak np. Światowa Konferencja Religii i Pokoju (ang. *World Conference on Religion and Peace*) czy Komisja ds. Kościoła i Społeczeństwa przy Konferencji Kościołów Europejskich. Na dalszych miejscach, wśród

³ Komitet ten, utworzony w marcu 2010 roku, zrzesza: Patriarchat Ekumeniczny Konstantynopola, Rosyjski Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego, Kościół Prawosławny Patriarchatu Rumuńskiego oraz Kościoły Prawosławne Cypru i Grecji.

partnerów objętych dialogiem wskazano także: inicjatywę *A Soul for Europe* oraz organizacje humanistyczne (świeckie): Federację Europejskich Humanistów (ang. *Federation of European Humanists*) oraz *Human Rights without Frontiers / Helsinki Federation (Dialogue with Religions, WWW)*⁴.

W dalszej części niniejszych rozważań przybliżona zostanie aktywność Komisji Episkopatów Wspólnoty Europejskiej – jako jednego z najbardziej aktywnych uczestników dialogu z Unią Europejską.

Komisja Konferencji Biskupów (Episkopatów) Wspólnoty Europejskiej (COMECE) jako uczestnik dialogu z Unią Europejską

Jednym z najbardziej aktywnych w dialogu z Unią Europejską przedstawicielstw Kościołów, w materii jaką jest integracja europejska, jest mająca swą siedzibę w Brukseli Komisja Konferencji Biskupów (Episkopatów) Wspólnoty Europejskiej (COMECE). Powołana i opatrzona statutem w roku 1980 ma służyć koordynacji działań episkopatów krajowych państw członkowskich WE/UE, dotyczących integracji europejskiej (Rynkowski 2003: s. 66; Stępnik 2007: s. 289–291). Wśród swoich zadań COMECE wymienia:

- monitorowanie i analizowanie procesu politycznego w Unii Europejskiej,
- informowanie i podnoszenie świadomości w Kościele, w zakresie rozwoju polityki i prawodawstwa UE,
- utrzymywanie regularnego dialogu z instytucjami Unii Europejskiej (szczególnie z Komisją Europejską, Radą i Parlamentem Europejskim) poprzez coroczne spotkania na szczycie przywódców religijnych Kościołów europejskich z szefami owych instytucji,
- organizowanie seminariów i konferencji,
- udział w konsultacjach prowadzonych przez Komisję Europejską,
- promowanie myśli, opartej na nauce społecznej Kościoła, na temat wyzwań stojących przed zjednoczoną Europą (*Who we are?*, WWW).

W COMECE zasiadają biskupi rzymskokatolicki, reprezentujący Kościoły wszystkich państw członkowskich UE, delegowani na okres 3 lat (z możliwością odnowienia mandatu) przez krajowe konferencje episkopatów państw należących do UE. Przy czym

⁴ Inicjatywa *A Soul for Europe* powstała pod patronatem Jacques’a Delorsa w 1994 roku, a jej celem stało się angażowanie wspólnot religijnych w dialog z instytucjami europejskimi.

episkopaty Danii, Finlandii i Szwecji reprezentuje łącznie jeden biskup, zaś Wielka Brytania reprezentowana jest przez biskupów będących przedstawicielami episkopatu Anglii i Walii oraz episkopatu Szkocji. Członkiem COMECE jest także przedstawiciel archidiecezji Luksemburga (*Who we are?*, WWW).

W strukturze instytucjonalnej COMECE wyróżnić można zgromadzenie, stały komitet, urząd przewodniczącego i sekretarza generalnego wraz z sekretariatem (Commission of the Bishops' Conferences of the European Community 2011b: s. 2). W sekretariacie, oprócz osób pełniących typowe funkcje administracyjne, zasiadają specjaliści doradcy, sprawujący pieczę nad głównymi obszarami zainteresowania COMECE w obrębie polityki europejskiej. Są to: doradca ds. edukacji, kultury i polityki młodzieżowej, doradca ds. instytucjonalnych i społecznych, doradca ds. praw podstawowych, doradca ds. legalnej migracji i azylu oraz doradca ds. gospodarczych i społecznych (*Secretariat*, WWW).

Działalność COMECE jest realizowana przede wszystkim poprzez liczne konferencje, sympozja, seminaria, ale także oficjalne opiniowanie projektów aktów prawa wspólnotowego, tak pierwotnego, jak i wtórnego, oraz udział w konsultacjach z instytucjami unijnymi, zwłaszcza z Komisją Europejską⁵. Warto przypomnieć w tym miejscu, że jednym z głównych, wymiernych osiągnięć COMECE, jeśli idzie o kształtowanie stosunków między UE i Kościołami, było zainicjowanie i doprowadzenie do stworzenia wspomnianej już wyżej Deklaracji kościelnej, tj. Deklaracji nr 11, dołączonej pierwotnie do Traktatu z Amsterdamu.

Deklarację tę, jak wspomniano, włączono w treść kolejnych traktatów rewizyjnych, w tym Traktatu o funkcjonowaniu UE w brzmieniu ustalonym przez Traktat z Lizbony. Określa ona obecnie status Kościołów i związków wyznaniowych w UE, ustanawiając dialog między nimi a instytucjami unijnymi (TFUE: art. 17.).

Warto także zaznaczyć, że COMECE była również bardzo aktywna podczas obrad Konwentu o przyszłości Europy, pracującego nad przygotowaniem traktatu ustanawiającego konstytucję dla Europy. Głos COMECE był szczególnie istotny w trakcie sporu o umieszczenie w preambule traktatu konstytucyjnego odwołania do chrześcijańskich korzeni Starego Kontynentu (Kusztal 2014: s. 39–48).

W pierwszej dekadzie XXI wieku szczególne zainteresowanie Komisji wzbudzały między innymi takie zagadnienia, jak: sprawa prawnej regulacji działań mediów (także wyznaniowych) na terenie Unii Europejskiej, problemy europejskich rodzin,

⁵ Istotnym źródłem wiedzy o wszystkich aktywnościach COMECE są dokumenty społeczne komisji (Stępiak 2004: s. 61–83).

kwestie demograficzne, bioetyczne oraz związane z migracjami (Rynkowski 2003: s. 68–70; *Activities*, WWW). Jednak w latach 2008–2012 uwaga Komisji skierowana została wyraźnie na zagadnienia związane z unią gospodarczo-walutową, takie jak: etyczne aspekty działania Europejskiego Banku Centralnego i polityki walutowej w zjednoczonej Europie oraz kwestie kryzysu ekonomiczno-finansowego na Starym Kontynencie.

Problematyka kryzysu ekonomicznego w opinii Komisji Episkopatów Wspólnoty Europejskiej (COMECE)

W treści dokumentów COMECE, poświęconych problematyce kryzysu finansowego i gospodarczego w Europie w jego szczytowym okresie, tj. w latach 2008–2012, na plan pierwszy wysuwają się rozważania dotyczące etyki życia gospodarczego oraz koncepcji i roli przedsiębiorczości w społeczeństwie z perspektywy katolickiej nauki społecznej⁶. Wyraźnie artykułowane jest przekonanie Komisji, że źródła fatalnej dekonunktury nie kryją się wyłącznie w zachwianiu ekonomicznych wskaźników. To ostatnie jest jedynie skutkiem głębokiego kryzysu duchowego, nadmiernego kultu indywidualnego powodzenia i zniekształcenia hierarchii wartości europejskich społeczeństw, do czego Unia Europejska w ślepej pogoni za ekonomicznym sukcesem integracji – świadomie lub nie – mocno się przyczyniła (*Summit meeting* 2009).

W opinii COMECE, wyrażonej przez biskupa Adrianusa van Luyn'a, jej przewodniczącego w latach 2006–2012, ogromną rolę w doprowadzeniu do kryzysowej sytuacji odegrał skrajny brak społecznej odpowiedzialności – nie tylko pracowników sektora bankowego, przedstawicieli biznesu czy maklerów giełdowych⁷. Zdaniem biskupa van Luyn'a, także wielu polityków unijnych, którzy kreśląc perspektywę sukcesów w procesie integracji ekonomicznej Europy, zagalopowali się – nie po raz pierwszy – w obietnicach bez pokrycia, wykazało się całkowitym brakiem cnoty odpowiedzialności (*Summit meeting* 2009). Biskupi europejscy zwrócili także uwagę, że nadmierny technokratyzm w pojmowaniu procesów gospodarczych i integracyjna inżynieria ekonomiczno-finansowa doprowadziły do zaniedbania troski o sferę etyki

⁶ Wątki te znajdują swe szerokie omówienie w polskim piśmiennictwie naukowym (Dylus 2012: s. 111–135; Gruszecki 1998: s. 263–284).

⁷ Warto zaznaczyć, że bardzo istotne i aktualne dla omawianych kwestii zagadnienie społecznej odpowiedzialności biznesu i gospodarki znajduje bogate odzwierciedlenie w krajowej literaturze przedmiotu (Filek 2013; Fel 2014).

związanej z gospodarką i do zaniku jej rozumienia w kategoriach procesów społecznych (*Summit meeting* 2009)⁸.

Jednocześnie wskazano także na zagrożenie, jakie kryzys może stanowić dla dotychczasowego zaufania do modelu gospodarki wolnorynkowej w ogóle. Zwłaszcza zaś w państwach Europy Środkowej i Wschodniej, gdzie w tym właśnie modelu gospodarczym pokładano od ponad dwudziestu lat wielkie nadzieje. Wśród innych zagrożeń wskazano także fakt, że szczególnie odczuwalne będą skutki kryzysu dla grup społecznie najsłabszych mieszkańców obszaru UE. Wymieniono tu najuboższych obywateli UE, migrantów, ludzi starszych oraz najmłodsze pokolenie Europejczyków, które wchodząc na rynek pracy w warunkach kryzysu, już na zawodowym starcie doznaje traumy długotrwałego bezrobocia (*Summit meeting* 2012). Odrębną kwestią ze sfery zagrożeń wywołanych przez gospodarcze załamanie, która nie mogła ująć uwadze COMECE, jest także problem związków istniejących pomiędzy sytuacją kryzysu gospodarczego a procesami sekularyzacji (Kościelniak 2015: s. 249–270).

Środki zaradcze, jakie zasugerowali europejscy biskupi, nie powinny przyjmować jedynie technicznego czy administracyjnego charakteru. Koncentrować się natomiast powinny wokół działań mających na celu ochronę najuboższych, skierowanie szczególnej uwagi na walkę z bezrobociem wśród ludzi młodych, wzmacnianie, nie tylko międzynarodowej, ale także międzypokoleniowej, solidarności. Nie bez znaczenia powinno być także wspieranie etycznych zachowań w świecie biznesu oraz promocja nowego modelu funkcjonowania przedsiębiorstw, jako że: „Kościół katolicki popiera, a czasem także pomaga tworzyć firmy, których charakter działalności mieści się pomiędzy pojęciami »profit« i »non-profit« oraz takie, które obejmują swoimi działaniami szerokie spektrum sfer: publicznej i prywatnej, i które, nie wykluczając zysku, traktują go jedynie jako środek do osiągnięcia określonych celów ludzkich i społecznych, odnoszących się do dobra wspólnego” (*Summit meeting* 2010)⁹.

W refleksjach COMECE zwrócono także uwagę na ogromną rolę edukacji ekonomicznej, promującej troskę o dobro wspólne, w oparciu o zasady katolickiej nauki społecznej, takie jak: uniwersalizm wspólnego dobrobytu, powszechna dostępność do

⁸ Jest to zresztą problem, który warto prześledzić w szerszej perspektywie – społeczeństwa obywatelskiego i demokratycznego państwa opiekuńczego (Rotengruber 2015: s. 231–248).

⁹ Interesującą kwestią jest, w jakim stopniu pogląd taki wiązać można ze stosunkiem Kościoła do modelu przedsiębiorstwa bazującego na *Corporate Social Responsibility* – CSR, tj. społecznej odpowiedzialności biznesu. Niezwykle trafne wydają się w tym kontekście postawione przez Anielę Dylus pytania: „Czy CSR jest działaniem moralnie dobrym?” oraz „Czy podmiot prywatny jest w stanie generować dobra publiczne?” (Dylus 2015a: s. 17–20).

podstawowych dóbr i pierwszeństwo pracy nad kapitałem (*Summit meeting* 2009). Działania edukacyjne promujące podobne treści powinny być skierowane do możliwie najszerszego grona odbiorców: podmiotów gospodarczych, rodzin, polityków czy organizacji społeczeństwa obywatelskiego (*Summit meeting* 2010).

W nawiązaniu do powyższych wątków, stwierdzono także, że błędna jest przyjęta przez UE wizja gospodarki europejskiej jako gospodarki stricte kapitalistycznej tj. opartej na materialistycznym podejściu. Konieczny jest powrót do idei i praktyki społecznej gospodarki rynkowej, stawiającej w centrum swej uwagi – człowieka. Tematyce tej poświęcono obszerny dokument COMECE z października 2011 roku, zatytułowany: *A European Community of Solidarity and Responsibility. A Statement of the COMECE Bishops on the EU Treaty Objective of a Competitive Social Market Economy*.

W dokumencie owym biskupi stwierdzają, iż zabierają głos w kwestii przyjętego w UE modelu gospodarczego nie jako ekonomiczni eksperci, lecz przedstawiciele Kościoła, rozumianego jako wspólnota ludzi wierzących, którzy żyją w realnym świecie i – jako tacy – doświadczają opresji związanej z kryzysem gospodarczym. Zdaniem autorów dokumentu, kluczem do wyjścia z kryzysu i zapobieżenia mu w przyszłości jest odświeżenie i nowa interpretacja idei społecznej gospodarki rynkowej. Jej źródła są głęboko osadzone w aksjologicznych, religijnych i filozoficznych korzeniach Europy, szczególnie zaś w jej antycznym, grecko-rzymskim oraz chrześcijańskim dziedzictwie etycznym i prawnym. Idea ta rozumiana jest tu jako łącząca zasady wolnego rynku i konkurencyjności z pojęciem solidarności i równości społecznej, zaś w kontekście kryzysu ekonomicznego powinna być wzbogacona o nadanie nadrzędnej roli cnotom odpowiedzialności i sprawiedliwości. Jest to więc coś znaczenie cenniejszego niż zwykły model gospodarczy – jest to swoisty koncept wspólnoty koegzystencji. Koncept ów uległ w UE wynaturzeniu, na skutek ślepej pogoni za sukcesem gospodarczej integracji, wyrażanym wyłącznie językiem ekonomicznych wskaźników, oraz błędnego rozumienia dobrobytu jako (w praktyce – bezrefleksyjnej) akumulacji dóbr. Błędem było także sprowadzenie istoty działalności gospodarczej w UE wyłącznie do celu, jakim jest maksymalizacja indywidualnego zysku (Commission of the Bishops' Conferences of the European Community 2011a: s. 9–11).

Biskupi wprost stawiają zarzut, że w UE zapomniano, iż „od samego początku projekt zjednoczenia Europy był czymś więcej niż projektem czysto ekonomicznym. To był i jest projekt polityczny i moralny: UE powinna służyć sprawiedliwości i pokojowi w Europie oraz na świecie. Wcielenie w życie modelu społecznej gospodarki rynkowej

w Europie, rozumianej jako wspólnota solidarności i odpowiedzialności, jest częścią tego przedsięwzięcia na rzecz światowego pokoju i sprawiedliwości globalnej” (Commission of the Bishops’ Conferences of the European Community 2011a: s. 25).

Wszystko to nie oznacza jednak wezwania do wycofania się z działań na rzecz integracji gospodarczej w ogóle. Przeciwnie – zdaniem COMECE, mimo kryzysu, postępy w budowie wspólnego rynku i rozwój unii walutowej powinny nadal pozostawać osią procesów integracyjnych. Co więcej, ewentualna zgoda na rozpad strefy euro byłaby ze strony UE niegodną kapitulacją wobec trudności i wielkim błędem (Commission of the Bishops’ Conferences of the European Community 2011a: s. 4).

By doprowadzić do rzeczywistego renesansu idei społecznej gospodarki rynkowej, zdaniem COMECE, konieczne jest przede wszystkim wzmocnienie politycznego wymiaru i spójności politycznej UE. Na tej podstawie zaś powinno się przystąpić do zwalczania negatywnych zjawisk w obrębie europejskiej gospodarki, poprzez: wprowadzenie prawdziwie wspólnej polityki społecznej, wsparcie polityki konkurencji opartej na jasnych i zdecydowanie egzekwowanych zasadach, wzmocnienie polityk sektorowych oraz głębszą regulację sfery usług publicznych. W dalszej kolejności konieczne jest wzmocnienie dialogu społecznego, reforma polityki zatrudnienia i poszukiwanie nowych dróg walki z bezrobociem oraz ułatwienie mobilności pracownikom. Niemniej istotne jest wprowadzenie silniejszego nadzoru bankowego oraz finansowego, zwalczanie nadużyć w sferze polityki gospodarczej i bezprawnego wykorzystywania pomocy publicznej, a także wprowadzenie podatku od ryzykownych transakcji finansowych. W dokumencie podkreślono także, że choć nie należy wpędzać państw najbardziej dotkniętych przez kryzys w poczucie winy, to jednak konieczne jest egzekwowanie odpowiedzialności za powstałą sytuację: „obecne długi muszą zostać spłacone w interesie przyszłych pokoleń. Nie może to być jednak osiągnięte kosztem najbiedniejszych i bez względu na wymogi sprawiedliwości społecznej. Podział obciążeń, wynikających z działań mających na celu przywrócenie równowagi w trakcie obecnego kryzysu finansowego, musi uwzględniać wspólną odpowiedzialność rządów, ale także banków oraz innych instytucji finansowych” (Commission of the Bishops’ Conferences of the European Community 2011a: s. 15–16).

Jednocześnie, choć – zdaniem biskupów – UE powinna uczynić dążenie do odnowienia społecznej gospodarki rynkowej swym celem, należy pamiętać, że żaden model gospodarczy nie jest doskonały sam z siebie. „Podczas gdy rynek ma wiele pozytywnych aspektów, należy podkreślić, że nie jest on celem samym w sobie. Jest to instrument, który istnieje, by służyć rozwojowi człowieka i ludzkości. Z tego powodu ludzie

nie mogą nigdy zostać zredukowani wyłącznie do roli producentów i konsumentów. Przeciwnie – muszą być postrzegani i traktowani jako istoty, które produkują i konsumują, aby godnie żyć – nigdy odwrotnie”. (Commission of the Bishops’ Conferences of the European Community 2011a: s. 16–17)¹⁰. Jako filary odnowionej, społecznej gospodarki rynkowej COMECE wskazuje: wolną i dobrowolną aktywność gospodarczą, konkurencyjność, rozsądną politykę społeczną, ekologię oraz – nade wszystko – solidarność i odpowiedzialność.

Dla COMECE nie jest kwestią dyskusyjną, czy UE powinna podjąć się wspomnianych zadań, ani też czy jest zdolna im podołać – jest to wręcz jej obowiązkiem, jeśli nadal ma liczyć na zaufanie i poparcie europejskich społeczeństw. Jeśli bowiem skapitułuje wobec trudności, rezygnując z dotychczasowych osiągnięć i pozostawiając poszkodowanych samym sobie, Europejczycy będą mieli pełne prawo wycofać swą legitymację nie tylko dla UE, ale dla całego procesu europejskiej integracji (Commission of the Bishops’ Conferences of the European Community 2011a: s. 17).

Podsumowanie

Reasumując powyższe rozważania, zaznaczyć należy, iż uzyskano w ich toku odpowiedź na postawione we wstępie pytania badawcze. Potwierdzona została także teza zasadzająca się na przekonaniu, iż współczesny wymiar ekonomiczny integracji europejskiej i przyjęty w UE model społeczno-gospodarczy, w jego obecnym, bezkrytycznie nastawionym na indywidualny zysk, kształcie, stał się w dobie kryzysu przedmiotem zdecydowanej krytyki ze strony przedstawicieli europejskich Kościołów, zasiadających w COMECE. Członkowie Komisji Episkopatów Wspólnoty Europejskiej zgodnie krytykują obecny model społeczno-gospodarczy, przyjęty w ramach UE, który – realizowany bezkrytycznie, a niekiedy i bezwzględnie – uległ wynaturzeniu. Na krytykę, zdaniem COMECE, zasłużył także nadmierny technokratyzm w pojmowaniu procesów gospodarczych i integracyjna inżynieria ekonomiczno-finansowa, które doprowadziły do zaniedbania troski o sferę etyki związanej z gospodarką i zanik jej rozumienia w kategoriach procesów społecznych.

Przedmiotem krytyki stała się również nieudolność elit politycznych UE w zwalczaniu przyczyn i skutków kryzysu, a wreszcie – niedostateczny rozwój politycznego

¹⁰ Warto zaznaczyć, że krytyka wynaturzeń gospodarki wolnorynkowej obecna jest także w wystąpieniach obecnego papieża – Franciszka (Dylus 2015b: s.163–186).

wymiaru integracji. Brak silnych fundamentów politycznych w procesie integracji europejskiej oraz niedostateczna polityczna spójność Unii Europejskiej są, według COMECE, źródłem słabości współczesnego procesu integracji.

Utrata zaufania ze strony europejskich społeczeństw, powodowana negatywnymi skutkami kryzysu, to obecnie jedno z największych wyzwań natury wewnętrznej, przed jakim stoi Unia Europejska. Zdaniem przedstawicieli Kościołów zrzeszonych w COMECE, zdolność podjęcia tego wyzwania i przywrócenia Europejczykom wiary w integrację, także gospodarczą, może przesądzić nie tylko o przyszłości wspólnego rynku lub strefy euro, ale o powodzeniu całego projektu europejskiej integracji.

Bibliografia

- ACTIVITIES, Policy Areas* (WWW), <http://www.comece.org/site/en/activities/policyareas> (16.06.2014).
- CENTRUM INFORMACJI EUROPEJSKIEJ (2010), *Unia Europejska. Informator o Kościołach*, Warszawa.
- COMMISSION OF THE BISHOPS' CONFERENCES OF THE EUROPEAN COMMUNITY (2011a), *A European Community of Solidarity and Responsibility. A Statement of the COMECE Bishops on the EU Treaty Objective of a Competitive Social Market Economy*, Bruksela.
- COMMISSION OF THE BISHOPS' CONFERENCES OF THE EUROPEAN COMMUNITY (2011b), *Statute of the Commission of the Episcopates of the European Community (COMECE)*, Bruksela.
- CZAJA Jan (2001), *Stolica Apostolska wobec procesów integracyjnych w Europie*, „Studia Europejskie”, nr 1.
- DIALOGUE UNDER ARTICLE 17* (WWW), http://ec.europa.eu/bepa/activities/outreach-team/dialogue/index_en.htm (16.06.2014).
- DIALOGUE WITH CHURCHES, religious associations or communities and philosophical and non-confessional organisations* (WWW), http://ec.europa.eu/justice/fundamental-rights/dialogue/index_en.htm (09.03.2016).
- DIALOGUE WITH RELIGIONS, Churches and Humanisms – Issues, List of Permanent Missions and Organisations* (WWW), http://ec.europa.eu/dgs/policy_advisers/archives/activities/dialogue_religions_humanisms/list_en.htm (17.01.2015).
- DYLUS Aniela (2005), *Etyka katolicka a duch kapitalizmu*, w: P. Mazurkiewicz, S. Sowiński (red.), *Religia-tożsamość-Europa*, Wrocław.

- DYLUS Aniela (2012), *Etyka w życiu gospodarczym*, w: S. Sowiński (red.), *Etyka w życiu publicznym*, Warszawa.
- DYLUS Aniela (2015a), *Wokół społecznej odpowiedzialności biznesu: geneza, istota, zastrzeżenia*, „Energetyka–Społeczeństwo–Polityka”, nr 2.
- DYLUS Aniela (2015b), „*Ta gospodarka zabija*”. *Papieża Franciszka krytyka (wynaturzeń) wolnego rynku*, „Prakseologia”, nr 157, t. 2.
- FEL Stanisław (2014, red.), *Społeczna odpowiedzialność gospodarki. Perspektywa interdyscyplinarna*, Lublin.
- FILEK Janina (2013), *Społeczna odpowiedzialność biznesu jako nowa wersja umowy społecznej*, Kraków.
- GIERYCZ Michał (2008), *Chrześcijaństwo i Unia Europejska. Rola religii w procesie integracji europejskiej*, Kraków–Warszawa.
- GRUSZECKI Tomasz (1998), *Przedsiębiorstwo (firma) we współczesnej ekonomii i w nauce społecznej Kościoła*, w: F. Kampka, C. Ritter (red.), *Jan Paweł II. Centesimus annus. Tekst i komentarze*, Lublin.
- GUIDELINES ON THE IMPLEMENTATION of Article 17 TFEU by the European Commission* (WWW), <http://ec.europa.eu/archives/bepa/pdf/dialogues/guidelines-implementation-ar-17.pdf> (09.03.2016).
- KOŚCIELNIAK Cezary (2015), *Religia i procesy sekularyzacji w kontekście kryzysu państwa dobrobytu*, „Prakseologia”, nr 157, t. 2.
- KRAUZ-MOZER Barbara (2005), *Teorie polityki*, Warszawa.
- KUSZTAŁ Aleksandra (2011), *Parlament Europejski jako uczestnik dialogu Unii Europejskiej z Kościołami i związkami wyznaniowymi w świetle zapisów Traktatu z Lizbony*, w: J. M. Fiszer (red.), *Parlament Europejski po Traktacie z Lizbony*, Warszawa.
- KUSZTAŁ Aleksandra (2014), *Główne Kościoły chrześcijańskie w Polsce wobec integracji Rzeczypospolitej Polskiej z Unią Europejską*, Opole.
- ROTEGRUBER Przemysław (2015), *Społeczeństwo obywatelskie, państwo opiekuńcze, mechanizm rynkowy. O zapomnianej zasadzie demokracji*, „Prakseologia”, nr 157, t. 2.
- RYNKOWSKI Michał (2003), *Stosunki między Unią Europejską (Wspólnotami Europejskimi) a Kościołami, związkami wyznaniowymi i organizacjami kościelnymi, ze szczególnym uwzględnieniem COMECE – Komisji Episkopatów Wspólnoty Europejskiej*, w: T. Dębowski (red.), *Kościoły i związki wyznaniowe w stosunkach międzynarodowych*, Wrocław.

- RYNKOWSKI Michał (2004), *O związkach prawa kanonicznego z prawem Wspólnot Europejskich*, w: T. Dębowski (red.), *Problemy międzynarodowe w doktrynach społecznych wielkich religii*, Wrocław.
- SECRETARIAT (WWW), <http://www.comece.org/site/en/whoweare/secretariat> (16.06.2014).
- SPECIAL EUROBAROMETER 393 (2012), *Discrimination in the EU in 2012. Report*, Bruksela.
- STĘPNIAK Marek (2004), *Kościółowi w Europie napisz...*, Kielce.
- STĘPNIAK Marek (2007), *Etyczne aspekty założeń i realizacji Strategii Lizbońskiej w świetle nauczania COMECE*, „Annales. Etyka w życiu gospodarczym”, vol. 10, nr 1.
- SUMMIT MEETING, *Intergenerational Solidarity deserves full support by the EU and Member States in order to overcome the economic and demographic crises* (2012), <http://www.comece.org/site/en/euchurchdialogue/annualsummitmeetings/article/5065.htm> (19.02.2014).
- SUMMIT MEETING, *Politics and society should rethink their value systems in order to overcome the economic crisis* (2009), <http://www.comece.org/site/en/euchurchdialogue/Annualsummitmeetings/article/3572.html> (19.02.2014).
- SUMMIT MEETING, *Poverty is a challenge that the EU and the Churches must face together* (2010), <http://www.comece.org/site/en/euchurchdialogue/annualsummitmeetings/article/3579.html> (19.02.2014).
- TFUE, Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dz. Urz. UE, C 327 z 26.10.2012.
- WHO WE ARE (WWW), <http://www.comece.org/site/en/whoweare> (16.06.2014).
- WRÓBEL Izabela (2004a), *Wspólne dziedzictwo religijne jako podstawa aksjologiczna Unii Europejskiej – spór o preambułę traktatu konstytucyjnego*, w: T. Dębowski (red.), *Problemy międzynarodowe w doktrynach społecznych wielkich religii*, Wrocław.
- WRÓBEL Izabela (2004b), *Zasada wolności wyznania oraz status Kościołów i związków wyznaniowych w prawie UE*, w: T. Dębowski (red.), *Problemy międzynarodowe w doktrynach społecznych wielkich religii*, Wrocław.